

Наталія БАГНЮК

ПРИСЛІВНИКИ В ТЕКСТІ СЕРЕДНЬО ШРИФТОВОГО ЧЕТВЕРОЄВАНГЕЛІЯ

Попри те, що лінгвістичного дослідження середньошрифтового Євангелія – безвихідного першодруку, надрукованого до Івана Федорова – не було проведено, російські книгознавці констатували його походження з московської анонімної дофедорівської друкарні¹.

Однак бракує підстав для такого атрибутування названої пам'ятки: не свідчать про московське походження цього Євангелія німецький папір, узятий для друку, ні покрайні та вкладні записи у збережених до сьогодні примірниках книги². Стосовно самого тексту пам'ятки, то і він своїми фонетичними й морфологічними особливостями не підтверджує гіпотези про походження першодруку з Москви, навпаки, виявляє комплекс специфічних рис української мови, які з різною мірою послідовності виявляються у різножанрових пам'ятках XIV – XVII ст.³.

Дослідники пам'яток писемності традиційно значну увагу приділяють вивченню морфологічних особливостей давніх текстів, особливо детально аналізують систему словозміни та граматичні категорії іменника, дієслова, меншою мірою – прикметника, займенника. Аналізові системи прислівників у студіях такого типу присвячено менше місця.

Засвідчені в анонімному середньошрифтовому Євангелії прислівники є цікавим матеріалом, адже значна їх частина збереглася й у сучасній українській літературній мові або ж у говорах.

¹ Немировский Е. Л. Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Федоров. – М.: Книга, 1964. – С. 257.

² Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства. – Львів: Центр Європи, 2000. – С. 56 – 57.

³ Багнюк Н. Риси живої української мови у церковнослов'янському тексті анонімного середньошрифтового Євангелія // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф. Т. Жилка. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (5 – 7 березня 2008 р., Київ) / Редкол.: П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 28 – 30; Багнюк Н. Мова безвихідного середньошрифтного Євангелія (особливості фонетичної системи пам'ятки) // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць / Ред.: Г. Войтів та ін. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 5. – С. 443 – 451.

Система прислівників порівняно широко представлена в середньоширифтовому Четвероєвангелії. Зрозуміло, що традиції книжно-писемної мови зумовлювали часте вживання в канонічному тексті Нового Завіту звичних для тогочасних церковнослов'янських текстів відзайменникових прислівників місця, часу та ін., які не відображали фонетичних змін, що відбулися на ґрунті української мови. До найбільш уживаних у тексті аналізованого Євангелія прислівників книжного характеру належать⁴: доколѣ - доколѣ в васѣ бѣдѣ (145 зв.) [пор.: СЛУМ 8, 97], дондеже - дондеже положю враги твоа (83 зв.), дондеже речете (87), потом - потом (127) [ССУМ 2, 213], прежде (84, 126 зв.) [ССУМ 2, 213], тогда - тогда рече црь (81), тогда шедше фарисее (81), не тогда естъ кончина (88) [ССУМ 2, 434], сѣмо - вниде сѣмо (81), послеть сѣмо (153 зв.), тамо - помолюса тамо (99), сѣло - и скорбате сѣло (97 зв.) та ін.

Хоч, наприклад, у відсиленнях після тексту Євангелія виявлено нову форму – односкладовий прислівник там: і там держі рад (91).

Для значної частини прислівників, виявлених у канонічному тексті аналізованого Євангелія, властивий виразний говірковий характер. Поширені в пам'ятках української мови, вони функціонують й у сучасному українському діалектному мовленні. Розгляньмо ті з них, що їх у тексті пам'ятки трапляються найчастіше.

До таких, зокрема, належить прислівник тоу (тѣ), який указує на фіксованість дії в певному місці: тѣ бѣдетъ плачь (30), живѣтъ тѣ (47), сѣдите тѣ (99), бѣ же тоу марїа магдалыни (108) та ін. Як виявили дослідники, прислівник тоу (тѣ) “переважає в пам'ятках XIV – XV ст., а пізніше виступає дедалі рідше”⁵. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. засвідчує вживання названого прислівника в грамотах та інших ділових документах, що походять зі Львова, Володимира, Луцька [ССУМ 2, 448]. В аналізованому Четвероєвангелії названий прислівник використовується послідовно (див. с. 25, 30, 36 зв., 47, 99, 108, 225 зв. і т. д.). Характерним він є і для сучасних південно-західних говорів⁶.

У тому самому значенні пам'ятка фіксує прислівник здѣ (<

⁴ Подаємо відомості про фіксацію відповідного прислівника у Словнику староукраїнської мови XIV - XV ст. (ССУМ), Словнику української мови XVI - першої половини XVII ст. (СЛУМ) та в Картотеці СЛУМ (КСЛУМ).

⁵ Німчук В. В. Прислівник // Історія української мови. Морфологія / Ред. колегія: В. В. Німчук (відп. ред.), А. П. Грищенко та ін. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 371.

⁶ Словарь української мови. Зібрала ред. журн. “Киевская старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – Т. 1. – 4. – К., 1907 – 1909. – Т. 4. – С. 292. Пор. також: Коць-Григорчук Л. Біля джерел кириличного книгодрукування // Українська мова. – 2008. – № 1. – С. 55 – 56.

сѣдѣ): и паки здѣ чти (106), добро есть намѣ здѣ (наявність ґ дослідники пояснюють впливом старослов'янської мови⁷) быти (144), не имать остати здѣ камень на камени (87 зв.), не има(т) остати зде камень на камени (161), се здѣ хс (163). Виявлено, що цей прислівник був поширеним в українській мові XIV – XVI ст. [ССУМ 2, 393; СЛУМ 11, 188]. Як зауважують дослідники, цей прислівник зберігся в деяких південно-західних говорах в ускладненому *езде*⁸.

Видавець-друкар аналізованого Євангелія вживає прислівник онде у контексті: се здѣ хс, се онде (163). Аналогічний контекст із названим прислівником дослідники засвідчили в староукраїнських пам'ятках, зокрема в Пересопницькому Євангелії⁹. Як відомо, *онде* вживається і в сучасній українській мові¹⁰.

Виявлено прислівники сюдѣ та всюдѣ [пор.: СЛУМ 5, 64], що їх, у поєднанні з прийменником ѡ ужито при дієсловах зі занченням руху: верзиса ѡ сюдѣ долоу (223), и прихождахоу к немѣ ѡ всюдѣ (118 зв.)¹¹.

Кількома фактами в пам'ятці представлено прислівники на *-о*, які з походження є адвербіалізованими формами називного-знахідного відмінків нечленних якісних прикметників середнього роду: достоино - достоино ли есть дати кинсонѣ кесареви (81 зв.) [СЛУМ 8, 171]; горко - изшедѣ вонѣ плақаса горко (102 зв.) [СЛУМ 7, 28]; много - и молаше его много гла (129 зв.), кричаще много (131) [ССУМ 1, 603], мало - и почіте мало (134 зв.) [ССУМ 1, 572], добро - добро есть намѣ здѣ быти (144) [СЛУМ 8, 51], часто - оучницы іоаннови постатса часто (203 зв.) и скоро шедше, рцѣте (109), изыди скоро на распѣта (246) та ін.¹² Переважна більшість названих прислівників характерна для сучасної української літературної мови та її говорів. Прислівник *добро* паралельно із *добре*, зауважує В. Німчук, уживається в сучасних карпатських говірках¹³.

Привертає увагу часто фіксований у Євангелії прислівник

⁷ Німчук В. В. Прислівник // Історія... – С. 348.

⁸ Німчук В. В. Прислівник // Історія... – С. 361. Пор. також: Малоруско-німецький словар: У 2 т. / Уложили: Євгеній Желеховский та Софрон Недільський. – Львів, 1886. – Т. 1. – С. 139.

⁹ Там само.

¹⁰ Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 5. – С. 696.

¹¹ Див. також: Німчук В. В. Прислівник // Історія... – С. 349.

¹² Там само. – С. 351.

¹³ Німчук В. В. Словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках // Територіальні діалекти і власні назви. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 70.

добрѣ, який є адвербіалізованою формою місцевого відмінка нечленного прикметника середнього роду [пор.: СЛУМ 8, 47 - 49]: добрѣ пр(о)рчествова о вас (137 зв.), добрѣ есть емѣ (147 зв.), добрѣ ти есть съ единѣмъ ѡкомъ (148), добрѣ блговѣстници глють (181 зв.).

На думку В. Німчука, “у кожній конкретній пам’ятці прислівники на -ѣ відбивають різні мовні стихії. Тут маємо й відбиття діалектних особливостей (прислівники на -і < -ѣ властиві й окремим сучасним південно-західним говіркам, напр.: *добр’і - ‘добре’ (...), нагл’і, красн’і (...)*, і впливи церковнослов’янської традиції”¹⁴.

Відіменникові прислівники представлені в Євангелії незначною кількістю прикладів. Зокрема, зафіксовано адвербіалізовані форми місцевого відмінка однини іменників зимѣ - молитеса да не боудеть бѣжство ваше зимѣ (88 зв.) [СЛУМ 11, 244], долоу - верзиса Ѡсюди долоу (223) [СЛУМ 8, 112]. Зауважмо, що прислівник *зимі, взимі ‘взимку’* функціонує в окремих сучасних південно-західних говорах¹⁵.

Крім того, в аналізованому тексті виявлено адвербіалізовані конструкції: прийменник + іменник у формі знахідного відмінка однини: вєслѣдѣ и вєставѣ, вєслѣдѣ его иде (29, 120), и вєслѣдѣ идоуте, богахуса (151 зв.) [пор.: СЛУМ 5, 39], прийменник + іменник у формі родового відмінка однини: довѣка (186) [пор.: СЛУМ 8, 78].

Анонімний друкар середньошрифтного Євангелія використовує низку типово українських прислівників, що їх, у комплексі з іншими живомовними особливостями аналізованого тексту, фіксують пам’ятки української мови XV – поч. ХVІІ ст., приміром, Четья 1489 р., учительні Євангелія, “Ключ црства небесного” Герасима Смотрицького та ін.¹⁶. З числа засвідчених у тексті

¹⁴ Пор.: Німчук В. В. Прислівник // Історія... – С. 370 – 380. Див. також: Німчук В. В. Словотвір прислівників прикметникового походження... – С. 73.

¹⁵ Німчук В. В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках // Праці ХІІ Республіканської діалектологічної наради. – К., 1971. – С. 272.

¹⁶ Пор.: Гринчишин Д. Г. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам’ятка української мови // ЗНТШ. – Т. ССХХІХ. – Львів, 1995. – С. 264 - 265; Гринчишин Д. Г. “Полїтика свѣцка” – унікальна почаївська пам’ятка кінця ХVІІІ століття // ЗНТШ. – Т. ССХLVI. – Львів, 2003. – С. 259; Добосевич У. Б. Українська мова в учительному Євангелії середини ХVІІ століття // Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі. Збірник на пошану Дмитра Гринчишина / Відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 2003. – С. 51; Мойсієнко В. М., Німчук В. В. Герасим Смотрицький та його “Коучоу црства небесного...” // Герасим Смотрицький. Ключ црства небесного / Підготували до вид.

аналізованого Євангелія наведемо зокрема такі прислівники: николи - николи же знаахъ васъ (28 зв., 77) [ССУМ 2, 50]; донынѣ - еже созда бгъ донынѣ (162 зв.) [СЛУМ 8, 129]; всако - не клатиса всако (21 зв.) [СЛУМ 5, 65]; вкѡпѣ - собрашася вкѡпѣ (82 зв.) [СЛУМ 4, 82 - 83]; ниць - паць ниць моласа Емѡ (201). Картотека СЛУМ засвідчує вживання названого прислівника у пам'ятках з українських етнічних територій в подібних контекстах, наприклад, у Пересопницькому Євангелії 1556 – 1561: на землю ниць падали [КСЛУМ], у "Пересторозі" І. Борецького, виданій у Львові у 1605 – 1606 рр.: и так ниць лежалъ без памяти [КСЛУМ], в Учительному Євангелії І пол. XVII ст. з с. Устрики, що на Львівщині: лежали ниць [КСЛУМ]¹⁷; нынѣ - се нынѣ слышасте хѡлоу его (102), оупова на бга да избавить нынѣ его (106 зв.), пріметъ сторицею нынѣ (151) [ССУМ 2, 58]. Пам'ятки української мови XVI – п.п. XVII ст., згідно із даними Картотеки СЛУМ, документують послідовне вживання лексеми нынѣ у значенні 'сьогодні' в різноманітних контекстах.

Як бачимо, засвідчені у тексті середньошрифтового Євангелія прислівники активно використовуються в українських пам'ятках XIV – XVII ст., причому, і в текстах високого стилю (приміром, у Пересопницькому Євангелії, Четьї Мінеї 1489 р.), написаних книжною мовою, і в текстах неканонічних, зі значним відсотком народнорозмовних вкраплень (в Учительних Євангеліях, пам'ятках ділового письменства та ін.).

ДЖЕРЕЛА:

- СЛУМ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д. Гринчишин. – Львів, 1994 – 2006. – Вип. 1 – 13 (Літери А – І).
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – К.: Наукова думка, 1977 – 1978. – Т. I – II.
- КСЛУМ Картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів).

В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. – Житомир, 2005. – С. 110.

¹⁷ Пор. також: Малоруско-німецкий словарь: У 2 т. / Уложили: Євгеній Желеховский та Софрон Недільський. – Львів, 1886. – Т. 1. – С. 529.